

Zbigniew Zarembski

Rodzina naturalnym środowiskiem wychowania w nauczaniu Jana Pawła II

Studia Włocławskie 3, 334-344

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. ZBIGNIEW ZAREMBSKI

RODZINA NATURALNYM ŚRODOWISKIEM WYCHOWANIA W NAUCZANIU JANA PAWŁA II

Od najdawniejszych czasów rodzina była i jest nadal podstawowym środowiskiem wychowawczym młodego pokolenia.¹ To w niej kształtowane są postawy ludzkie i zaspakajane potrzeby człowieka. Według Jana Pawła II rodzina jest „drogą, po której idzie człowiek”.² Jest ona najodpowiedniejszym środowiskiem ludzkiego rozwoju. W rodzinie człowiek przychodzi na świat, w niej też dokonuje się wychowanie i w niej człowiek realizuje swoje powołanie. W rodzinie swój początek bierze religijność człowieka.³ Człowiek w rodzinie znajduje najbardziej sprzyjające środowisko dla swego rozwoju i z chwilą gdy się usamodzielnia, czerpie z niej niepowtarzalne i niezbędne wartości.⁴ Rodzina jest więc tak naturalnym i tak powszechnym środowiskiem, że trudno sobie bez niej wyobrazić ludzkie życie.

Istnieją różne określenia rodziny. Jedne akcentują jej aspekty biologiczne, inne prawne, a jeszcze inne gospodarcze czy kulturowe. Cechę wspólną różnorodnych ujęć stanowi ukazanie rodziny jako miejsca zapewniającego ciągłość biologiczną i przekazującego dziedzictwo kulturowe następnym pokoleniom. Wszystkie przy tym definicje jednomyślnie podkreślają ogromne znaczenie rodziny dla ludzkości.⁵

1. Rodzina

środowiskiem biologicznych narodzin i socjalizacji człowieka

W pierwszej kolejności odkrywamy, że rodzina jest miejscem biologicznych narodzin człowieka. W rodzinie człowiek poczyną się i rodzi w sposób najbardziej godny i ludzki. Wszelkie próby poczęcia człowieka poza rodziną są manipulacją, deptaniem praw człowieka, bowiem dla konkretnej istoty ludzkiej nie jest obojętne przez kogo została powołana do istnienia i gdzie przyszła na świat. Rodzina jest zatem podstawowym środowiskiem biologicznego i duchowego rozwoju. Pomędzy potrzebami dziecka a rodziną zachodzi swoiste sprzężenie. Tylko rodzina może zaspokoić ludzkie potrzeby i poprzez wychowanie mobilizować ku rozwojowi. Wszystko to świadczy o naturalnym prawie każdej osoby do rodziny.

Rodzina jest również środowiskiem realizacji społecznej natury człowieka. Pierwsza socjalizacja, a więc wprowadzenie dziecka w większą grupę społeczną dokonuje się przy jej współudziale. Zapewnia ona nawiązanie trwałych kontaktów z otoczeniem.

Szczegółowo socjalizacja w rodzinie oznacza wprowadzanie dziecka w życie poprzez uczenie go zachowań, pełnienia ról społecznie akceptowanych i rozwój jego postawy społecznej. Do istoty socjalizacji należy wspomaganie jednostki w kierunku jej własnego dobra i dobra społecznego (por. KDK 52, KKK 2207). Ze względu na bezpośrednie, regularne i intymne relacje swych członków rodzina ma charakter grupy społecznej.⁶ Rodzina jest instytucją społeczną, opartą na miłości i wolnym wyborze kobiety i mężczyzny połączonych małżeństwem, którzy odpowiadając wzajemnie za siebie, rodzą i wychowują następne pokolenie w taki sposób, aby ono także rodziło i wychowywało nowe pokolenia.

2. Rodzina jako komunია osób

Przedłożona przez Stolicę Apostolską wszystkim katolikom zainteresowanym misją rodziny w świecie współczesnym *Karta Praw Rodziny* stwierdza, że rodzina opiera się na nierozzerwalnej więzi małżeństwa, zawartego dobrowolnie i publicznie przez mężczyznę i kobietę, otwartego na przekazywanie życia.⁷ Doniosłym akcentem nauczania Jana Pawła II jest promocja małżeństwa i rodziny.⁸ Według Papieża „rodzina założona i ożywiona przez miłość jest wspólnotą osób: mężczyzny i kobiety jako małżonków, rodziców, dzieci i krewnych. Pierwszym jej zadaniem jest wierne przeżywanie rzeczywistości komunii w ciągłym działaniu na rzecz rozwijania prawdziwej wspólnoty osób” (FC 18). Tak więc wspólnota rodzinna jest w pierwszym rzędzie miejscem szczególnych więzi międzyosobowych, które tworzą wspólnotę osób. W użytym przez Jana Pawła II pojęciu *communio personarum* chodzi o sposób bycia i działanie osób, które przez to działanie i bytowanie wzajemnie siebie jako osoby potwierdzają i afirmują.⁹

Jan Paweł II mówiąc o małżeństwie i rodzinie dokonuje rozróżnienia pomiędzy *communio* a *wspólnotą*, uznając te pojęcia za bardzo bliskie, ale nie tożsame. Według Ojca Świętego termin *communio* odnosi się do wymiaru międzyosobowego wspólnoty jako „ja” i „ty”, natomiast pojęcie *wspólnoty* zdaje się ten układ międzyosobowy przekształcać w kierunku „my”. Pojęcie *communio* wskazuje na sposób głębszych osobowych i międzyosobowych układów społecznych. Ta zdolność, a jednocześnie konieczność bytowania człowieka we wspólnocie z innymi znajduje swoje wytłumaczenie w antropologii teologicznej.¹⁰ W rodzinie więc ujawnia się podstawowe powołanie

człowieka do tworzenia wspólnoty osób, zachowującej swój komunijny wymiar i będącej jednocześnie ludzką społecznością (FC 18-21).

Według Jana Pawła II rodzina jest podstawowym środowiskiem warunkującym rozwój osoby ludzkiej. W rodzinie bardziej niż w jakiegokolwiek dziedzinie życia, rozgrywa się los człowieka.¹¹ Bez rodziny człowiek nie może ujawnić się kim jest naprawdę. Rodzina stanowi wspólnotę miłości i solidarności, jedyną pod względem możliwości nauczania i przekazywania wartości kulturowych, etycznych, społecznych i religijnych, istotnych dla rozwoju własnych członków rodziny i społeczeństwa.¹²

Jan Paweł II wyjaśnia, że rodzina znajduje się u podstaw wszystkich ludzkich wspólnot, społeczności i społeczeństw.¹³ Jest ona dla człowieka strukturą podstawową, która kreuje jego rozwój i wewnętrzną dynamikę. Każdy człowiek – jak przypomina Papież za Soborem Watykańskim II – z głębi swej natury jest istotą społeczną, dlatego bez relacji z drugimi nie mógłby żyć ani się rozwijać (por. KDK 52, FC 43). Rodzina jest uprzywilejowanym środowiskiem, które pobudza rozwój potencjału osobowego i społecznego wpisanego w istotę człowieka¹⁴. Rodzina zbudowana i przeniknięta miłością jest środowiskiem, gdzie każdy człowiek ma przeżyć, poznać i przyswoić sobie miłość, bez której nie mógłby istnieć, a życie ludzkie pozbawione byłoby sensu (por. RM 10, FC 18). Jest wspólnotą najpełniejszą z punktu widzenia więzi międzyludzkiej. Nie ma bowiem więzi, która by ściślej wiązała osoby, niż więź małżeńska i rodzinna, oparta na wzajemnym zaufaniu i miłości.¹⁵ Rodzina jest zatem uprzywilejowaną wspólnotą, powołaną do urzeczywistniania wspólnej wymiany myśli pomiędzy małżonkami oraz wspólnotą wezwaną do troskliwego współdziałania rodziców w wychowaniu dzieci (por. KKK 2206).

3. Wychowanie w rodzinie

Współcześni pedagodzy – podobnie jak Papież Jan Paweł II – lokalizują rodzinę w grupie naturalnych środowisk wychowawczych o szczególnym znaczeniu dla rozwoju i wychowania młodego pokolenia.¹⁶ W rodzinie bowiem dokonuje się podstawowy proces wychowania dziecka i wprowadzania go w krąg kontaktów społecznych jako usankcjonowanej przez obyczaj i prawo instytucji wychowawczej. Ślady środowiskowego podejścia do rodziny w literaturze pedagogicznej są liczne. Podkreśla się w tej literaturze, że rodzina tworzy naturalne środowisko wychowawcze, w którym główny element stanowią interakcje zachodzące między poszczególnymi jej członkami. Wskazuje się także na składniki środowiskowe, jak kultura pedagogiczna rodziców, warunki stwarzane dzieciom, atmosfera wychowaw-

cza, system nagród i kar, organizacja pracy i czasu wolnego oraz kontaktów społecznych.¹⁷ Rodzina stanowi wychowawcze środowisko życia człowieka. Kategoria środowiska umożliwia wieloaspektowe ujęcie rodziny jako kategorii pedagogicznej. Środowisko życia łączy w sobie naturalność człowieka, jego związki z przyrodą i naturą biologiczną.¹⁸

Rodzina jest takim naturalnym środowiskiem, w którym człowiek przychodzący na świat, otrzymuje to wszystko, co jest mu potrzebne do rozwoju, otrzymuje ciepło i miłość. Powołaniem osoby ludzkiej jest kochać i być kochanym. I właśnie rodzina jest źródłem pierwszych i trwałych uczuć, które dają dziecku poczucie bezpieczeństwa.¹⁹ W zgodnej i trwałej rodzinie nowo narodzony człowiek jest przyjmowany bezwarunkowo, bez konieczności usprawiedliwiania swej obecności. Papież Jan Paweł II zauważa, że im bardziej jest ktoś wrażliwy i słaby, tym pewniejszy i silniejszy staje się dzięki czułości i miłości innych. W środowisku rodzinnym dziecko uczy się istnieć i budować swoją osobowość. Człowiek rodzi się osobą, ale osobowością staje się w miarę aktualizowania swoich możliwości, z którymi przyszedł na świat.²⁰ To właśnie w rodzinie następuje aktywizacja i rozwój osobowości, tu odbywa się pierwsze i podstawowe jej przebudzenie. W środowisku rodzinnym dziecko poznaje dogłębnie swoich najbliższych, wzbogacając się w naturalny sposób ich obecnością. Podstawą miłości do dziecka jest miłość między małżonkami.²¹ Doświadczając miłości rodziców, dziecko uczy się być kochanym, kochać bliźnich i siebie.²²

Mówiąc o miłości małżonków do dzieci trzeba podkreślić, że bardzo ważne jest ich nastawienie do przyjęcia życia. Jan Paweł II postuluje, ażeby zmienić we współczesnym świecie nieprzychylnym życiu, stosunek do dziecka poczętego i uświadomić sobie, że każde dziecko jest bezcennym darem Boga. Dziecko nie jest intruzem, jest natomiast ludzką osobą od samego początku i stąd ma prawo do tego, aby rodzice przyjęli je z miłością. Papież przestrzega przed tym, aby małżonkowie będący w trudnościach materialnych, a także małżonkowie dobrze sytuowani nie widzieli w poczętym dziecku ciężaru i zagrożenia dla swojej stabilizacji. Domaga się więc od rodziców i społeczeństw, aby stanowczo potwierdzały prawo dziecka do życia i do wzrastania w rodzinie.²³ Ponadto Jan Paweł II zachęca do obrony życia przez cały czas jego trwania od momentu poczęcia aż do naturalnej śmierci.²⁴

Papież dostrzega, że dziecko należy nie tylko przyjąć, ale otoczyć opieką i wychować tak, by mogło się ono wszechstronnie rozwijać i osiągnąć właściwą dojrzałość (FC 36). Potrzebny jest przy tym wspólny wysiłek kształtowania środowiska sprzyjającego rozwojowi osoby.²⁵ Wymaga to naturalnie

odpowiednich warunków materialnych, ale przede wszystkim niezbędna jest atmosfera miłości dla osoby i ludzkiego życia.²⁶ Atmosfera rodzinna zwana inaczej klimatem rodzinnym to warunek dobrego wychowania. Obejmuje ona zespół osób połączonych ze sobą w oryginalny i niepowtarzalny sposób oraz zespół przedmiotów (CT 68). Atmosfera rodzinna jest pochodną uczuć, życzliwości i miłości. Stworzenie szczęśliwej rodziny stawia olbrzymie wymagania zarówno przed rodzicami, jak i przed dziećmi.²⁷ Zbudowanie właściwej atmosfery rodzinnej, opartej na miłości, przebaczeniu i pełnej afirmacji osoby, jest istotnym czynnikiem warunkującym prawidłowe wychowanie dziecka. Papież podkreśla ogromną rolę przebaczenia, które potwierdza godność drugiego człowieka i uznaje jego wartość ze względu na to kim on jest, niezależnie od tego co zrobił.²⁸

Tworząc prawidłową atmosferę, rodzina staje się niezastąpionym środowiskiem ludzkiego i duchowego wzrostu, najważniejszym ośrodkiem wychowawczym i szkołą życia, miejscem kształtowania cnót ludzkich (KKK 2223, 2224). Według Jana Pawła II psychiczne oddziaływanie rodziny dokonuje się w znacznej mierze poprzez jakość i częstotliwość wzajemnych, wewnątrzrodzinnych relacji. Więzy małżeńska i rodzicielska decyduje o klimacie domu, który kształtuje psychikę dzieci i młodzieży.²⁹ Stąd życie w rodzinie wymaga od małżonków umiejętności odnoszenia się do drugiego człowieka z szacunkiem i delikatnością. Każdy członek rodziny winien stać się sługą innych i dzielić ich ciężary. Każdy powinien wykazywać troskę nie tylko o własne życie, ale o życie oraz potrzeby pozostałych członków rodziny (FC 27; 43). Bardzo ważną rolę w rodzinie odgrywa dialog wychowawczy, a także czas poświęcony na rozmowę (por. KKK 1879).

W rodzinie linie dialogu przebiegać powinny między małżonkami, rodzicami a dziećmi, a także pomiędzy wszystkimi pokoleniami, które tworzą wspólnotę rodzinną. Koniecznym warunkiem dialogu jest uznanie w dziecku jego godności osobowej.³⁰ Dialog pozwala umacniać więzy miłości rodzinnej.³¹ Jan Paweł II mówiąc o rodzinie, formułuje podstawowe zadania rodziców wobec dzieci i jednocześnie podkreśla priorytetową rolę rodziców w wychowaniu. Wychowanie zdaniem Papieża wiąże się nierozdzielnie z ojcostwem i macierzyństwem (ChL 61). „Być ojcem – być matką, znaczy wychowywać. Wychowywać – to znaczy również rodzić: rodzić w znaczeniu duchowym”.³²

4. Rola rodziców w wychowaniu

Według Jana Pawła II wychowanie dzieci należy w pierwszym rzędzie do rodziny, ponieważ ci, którzy dali dziecku życie, mają niezbywalne prawo

i obowiązek doprowadzenia go do dojrzałości.³³ Jan Paweł II odwołując się do nauczania swoich poprzedników i soborowej deklaracji o chrześcijańskim wychowaniu uznaje pierwszoplanową rolę rodziny, a zwłaszcza rodziców (DWCH 3). Wychowanie dziecka przez rodziców, począwszy od niemowlęctwa aż po próg dorosłości jest ich fundamentalnym zadaniem.³⁴ Wychowanie, zdaniem Papieża, jest w pierwszej kolejności „obdarzaniem człowieczeństwem – obdarzaniem dwustronnym. Rodzice obdarzają swym dojrzałym człowieczeństwem nowo narodzonego człowieka, a ten z kolei obdarza ich całą nowością i świeżością człowieczeństwa, które z sobą przynosi na świat”.³⁵ W wypełnianiu tego zadania rodzice nie mogą być zastąpieni przez nikogo i nikomu też nie wolno odbierać im tej misji.³⁶ Występujące we współczesnym świecie instytucje i podmioty zgodnie z zasadą pomocniczości mają w wychowaniu odgrywać rolę wspomagającą rodzinę. I wtedy dopiero proces wychowania przyniesie właściwe owoce w postaci coraz dojrzałego człowieczeństwa.³⁷ Warto podkreślić, że Papież Jan Paweł II wychowanie w rodzinie nazywa wychowaniem w wartościach. Rodzina jest bowiem miejscem wdrażania podstawowych wartości nadających sens życiu i harmonijnego rozwoju uczuciowości, zdolności do życia w społeczeństwie, dialogu z różnymi kulturami a także w tolerancji.³⁸

Jan Paweł II zdecydowanie podkreśla konieczność obecności obojga rodziców w procesie wychowania. Mówiąc o ich udziale formułuje zasadę komplementarności ról rodzicielskich.³⁹ Obecność matki w rodzinie, nie może ograniczać się tylko do wydania dzieci na świat, ale rozciąga się na dalsze życie dzieci i prowadzi je do osiągnięcia dojrzałości osobowej i duchowej. Według Jana Pawła II kobieta jest „sercem wspólnoty rodzinnej”.⁴⁰ Ze względów biologicznych kobieta jest intymniej związana z dzieckiem, lepiej obserwuje jego wzrost i intensywniej uczestniczy w jego życiu.⁴¹ Matka jest strażniczką życia, otacza je opieką i umożliwia dziecku nawiązanie pierwszego dialogu ze światem zewnętrznym, który urzeczywistnia się w symbiozie z jej ciałem. Jan Paweł II w liście apostolskim *Mulieris dignitatem* zwraca uwagę na swoisty „geniusz kobiecy” (MD 9-11). Zdaniem Papieża, kobieta obdarzona jest szczególnymi zdolnościami, a zwłaszcza zdolnością otwierania się na nową osobę.⁴² Nawiązuje ona kontakt ze swoim dzieckiem już od samego początku, gdy jest ono w jej łonie. Jej obecność jest więc nieodzowna w budowaniu podstaw ludzkiej osobowości.⁴³

Całościowo rozumiane wychowanie nowego człowieka powinno, jak uważa Jan Paweł II, zawierać: „dwoisty wkład rodzicielski: wkład macierzyński i ojcowski” (MD 18). Zadania matki powinny być koordynowane z obecnością i obowiązkami ojca. Ojcowie rodzin powinni zatem przyjąć

na siebie odpowiedzialność za życie i wychowanie. Ważne jest, aby mężczyzna był w pierwszej kolejności oparciem dla swojej żony i aby wspomagają ją w powinnościach rodzicielskich i wychowawczych. Oboje rodzice winni poświęcać dziecku swój czas i czuwać nad jego rozwojem.⁴⁴ Wychowawcza rola rodziny nigdy nie była i nie jest łatwa także obecnie, pozostaje jednak zawsze, jak mówi Jan Paweł II, „przedsięwzięciem pięknym i szlachetnym”.⁴⁵

W procesie wychowawczym ważną rolę pełnią więc rodzice. Ich sposób postępowania wobec dzieci wyływa z doświadczeń jakie wynoszą oni z rodziny pochodzenia. Uwarunkowany jest także poziomem ich wykształcenia i wiedzy pedagogicznej, a także zależy od wpływów socjo-kulturowych. Te okoliczności mogą ułatwiać lub utrudniać kierowanie procesem wychowania. Dlatego Jan Paweł II proponuje, aby rodzice zdobywali coraz większą świadomość i wiedzę pedagogiczną a także praktyczne umiejętności w dziedzinie wychowania. Zdaniem Papieża sama dobra wola i uczucie miłości nie wystarczają, stąd konieczne jest permanentne kształcenie i samokształcenie oraz szeroko rozwinięta pedagogizacja rodziców.⁴⁶

5. Inne czynniki wpływające na wychowanie w rodzinie

Do czynników mających wpływ na rozwój dziecka zaliczyć trzeba środki materialne potrzebne do funkcjonowania rodziny. Każda rodzina aby normalnie funkcjonowała musi posiadać odpowiednie zasoby ekonomiczne i pewien podstawowy standard życiowy. Papież Jan Paweł II szczególną rolę przypisuje posiadaniu przez rodzinę własnego mieszkania. Dom jest przestrzenią, w której zamyka się egzystencja wspólnoty rodzinnej. Jest miejscem, gdzie człowiek czuje się bezpiecznie. Jest naturalnym środowiskiem, w który spędza się większość czasu. Znaczenie mieszkania jest niepodważalne i niczym nie może być ono zastąpione.⁴⁷

Jan Paweł II dostrzega, że występujący dzisiaj w świecie kryzys mieszkaniowy powoduje bardzo wiele negatywnych skutków zarówno na płaszczyźnie indywidualnej, rodzinnej jak i społecznej.⁴⁸ Rodzina – podkreśla Papież – nie powinna być pozbawiona mieszkania i nie może żyć w ubóstwie, które zagraża jej ludzkiej godności. Dlatego każda wspólnota rodzinna domaga się niezbędnych środków do utrzymania. Bardzo ważne jest to, aby zapewnić pracę głowie rodziny. To warunkuje bowiem utrzymanie domu i zapewnia jego normalne funkcjonowanie (LE 10). W związku z tym, że nie wszystkie rodziny potrafią się uporać z trudnościami materialnymi, dlatego powinnością władzy państwowej jest stworzyć takie okoliczności, by bez zakłóceń mogły one realizować swoje życiowe zadania.⁴⁹

Według Jana Pawła II poważnym utrudnieniem w spełnianiu funkcji wychowawczej jest zjawisko pracy wielozmianowej, dziennej i nocnej rodziców. Szczególnie niepokojącym zjawiskiem jest coraz powszechniejsza praca zawodowa kobiet. Papież ostrzega, by kobieta nie była zmuszana do pracy zawodowej ze względu na zbyt niskie zarobki męża, kosztem prowadzenia domu i wychowania dzieci, bowiem obecność rodziców a zwłaszcza matki w wychowaniu dzieci i młodzieży jest niezbędna.⁵⁰

Do sytuacji utrudniających wychowanie dzieci należą także sytuacje, kiedy małżonkowie decydują się na rozwód.⁵¹ Rodzina staje się wtedy niepełna. Nieobecność matki lub ojca ma decydujący wpływ na rozwój dziecka. Tragedią współczesnych rodzin jest także ich dysfunkcyjność wywołana alkoholizmem, narkomanią lub innymi nałogami (FC 77). Dlatego w tej sytuacji trzeba podjąć szerokie działania, aby zapewnić rodzinie godziwe warunki do realizacji jej zadań.⁵² Do tego trzeba koniecznie włączyć ustawodawstwo, ekonomię oraz szeroko rozumianą kulturę (ChL 40).

Rodzina w nauczaniu Jana Pawła II jawi się nam jako podstawowe środowisko rozwoju człowieka. Wartość środowiska rodzinnego polega na tym, że jest to środowisko inicjujące. Stąd całokształt oddziaływań w rodzinie można nazwać wychowaniem inicjującym. We wspólnocie rodzinnej zapoczątkowuje się bowiem proces otwarcia się na innych, uczestniczenia w życiu innych i dzielenia się radościami i smutkami z innymi.

PRZYPISY

¹ Środowisko jest to „zespół obiektów, zjawisk i procesów zewnętrznych wobec kogoś lub czegoś, wpływających i kształtujących rzeczywistość zewnętrzną”. Obejmuje ono całość procesów ekologicznych, ekonomicznych, społecznych, kulturalno-oświatowych i instytucjonalnych w ich wzajemnych związkach i zależnościach. Środowisko jest przestrzenią, w której społeczeństwo realizuje różne formy działalności, tworząc w ten sposób warunki własnego życia oraz zaspokajania materialnych i duchowych potrzeb. Por. K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik socjologiczny*, Toruń 1997, s. 214; W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 1996, s. 282. S. Kunowski wyróżnia środowisko obiektywne, na które składa się otoczenie jako zespół warunków, rzeczy i osób, stanowiących stałe tło życiowe wychowanka, ale nie zawsze wywierających wpływ na jego rozwój. Tylko nieliczne elementy otoczenia działają dynamicznie na daną jednostkę i wywołują zmiany w wychowaniu i te tylko tworzą środowisko życiowe jako część ogólnej biosfery ludzkiej. W środowisku życiowym rozróżnia: a) środowisko wychowawcze jako całokształt rzeczywistych wpływów na jednostkę, głównie jednak działających w sposób nieświadomy i niezamierzony, jak np. w rodzinie, wpływów stałych i zmiennych, wywołujących różne zmiany w rozwoju oraz b) środowisko pedagogiczne, które świadomie i celowo, jak szkoła, stara się usuwać wpływy ujemne, a potęgować dodatnie, kierując wychowanka ku wartościowym wzorom. Por. tenże, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Warszawa 1993, s. 229.

² *List do Rodzin*, 2.

³ Por. Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Dyrektorium Ogólne o Katechizacji*, Poznań 1998, nr 255.

⁴ Por. J. Wilk, *Spoleczno-wychowawcze aspekty relacji: dziecko-środowisko rodzinne*, „Roczn. Teolog.-Kanon.” 28(1981) z. 6, s. 59; D. Kornas-Biela, *Dziecko-wychowanie i kształcenie*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, kol. 535-536.

⁵ Etymologicznie rzecz ujmując słowo „rodzina” pochodzi od czasownika „rodzić”. Rodzina oznacza zatem rzeczywistość, w której rodzi się człowiek. Por. B. Mierzwiński, *Mężczyzna – Mąż – Ojciec*, Otwock 1996, s. 66.

⁶ Zob. B. Mierzwiński, *Mężczyzna...*, dz. cyt., s. 66; W. Piwowski, *Przemiany religijnej funkcji rodziny problematyka i hipotezy*, „Studia Warmińskie”, 9(1974, s. 406; F. Adamski, *Oddziaływania wychowawcze rodziny*, w: *Miłość – Małżeństwo – Rodzina*, Kraków 1981.

⁷ Por. *Karta Praw Rodziny*, nr 10. Interpretując ten dokument prof. A. Grześkowiak wyjaśnia, że: „rodzina jest [...] wspólnotą osób, zbudowaną na miłości, otwartą na przekazywanie życia, opartą na solidarności, wzajemnym szacunku i pomocy, mającą własną godność i podmiotowość i wynikające stąd prawa oraz pełniące funkcje, których żadna inna wspólnota ludzka nie jest w stanie wypełniać”. A. Grześkowiak, *Rodzina według Karty Praw Rodziny Stolicy Apostolskiej*, w: *Rodzina środowiskiem życia*, Częstochowa 1994, s.163.

⁸ O priorytecie spraw rodziny w pontyfikacie Papieża świadczą chociażby powołane przez niego nowe instytucje: Papieska Rada Rodziny, Papieska Akademia pro Vita oraz Instytut Studiów nad Małżeństwem i Rodziną przy Papieskim Uniwersytecie Laterańskim. oraz opublikowane dokumenty poświęcone małżeństwu i rodzinie: adhortacja apostolska *Familiaris consortio* (1981), *Karta Praw Rodziny* (1983), encyklika *Evangelium Vitae* (1995).

⁹ Por. K. Wojtyła, *Rodzina jako „communio personarum”*, „Aten. Kapł.” 83(1974) s. 353; zob. tenże. *Rodzicielstwo a „communio personarum”*, „Aten. Kapł.” 84(1975) s. 17-31; Wojtyła w pojęciu *communio personarum* odróżnia wymiar międzyosobowy i wymiar społeczny. Wymiar międzyosobowy odnosi się do relacji, w której dwie osoby na drodze miłości wzajemnie uznają siebie i afirmują swoją godność. Natomiast w wymiarze społecznym wspólnoty osób chodzi o taką wspólnotę, w której wiele osób jednoczy się tworząc „my”. Jedność takiej wspólnoty opiera się na dobru wspólnym, na zdolności i możliwości uczestnictwa. Por. tenże, *Osoba: podmiot i wspólnota*, „Roczn. Filozof.” 24(1976) z. 2, s. 17.

¹⁰ Zob. J. Nagórny, *Posłannictwo chrześcijan w świecie*, t. 1, Lublin 1997, s. 151; P. Petryk, *Ku miłości życia i miłości*, Lublin 1998, s. 194-195.

¹¹ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie do Kolegium Kardynalskiego* (22 XII 1980), w: *Nauczanie społeczne 1980*, t. 3, Warszawa 1984, s. 187.

¹² Por. *Karta Praw Rodziny*, wstęp; Jan Paweł II, *Homilia podczas spotkania modlitewnego* (Triczur, 7 II 1986). „L'Osserv. Rom.” (pol.) 7(1986) nr 2, s. 21.

¹³ Por. Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy św.* (Rzym, 6 VI 1993), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 14(1993) nr 8-9, s. 29.

¹⁴ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie do uczestników kongresu teologiczno-duszpasterskiego* (Rio de Janeiro, 3 X 1997), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 18(1997) nr 12, s. 13; „Mężczyzna i kobieta połączeni małżeństwem tworzą ze swoimi dziećmi rodzinę. Ten związek jest uprzedni wobec uznania go przez władzę publiczną; narzuca się sam”. KKK 2202. Zob. także: KKK 2201, 2203-2206.

¹⁵ Por. Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy św.* (Masłów, 3 VI 1991), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 12(1991) nr 5, s. 31; Zob. S. Paździor, *Wpływ wychowania w rodzinie patologicznej na zdolność osoby do zawarcia małżeństwa sakramentalnego*, w: *Kościelne prawo procesowe. Materiały i studia*, t. 1, Lublin 1999, s.126.

¹⁶ Por. S. Kawula, *Rodzina jako grupa i instytucja opiekuńczo-wychowawcza*, w: *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Toruń 1997, s. 69-77.

¹⁷ Por. A.W. Janke, S. Kawula, *Polimorficzność i komplementarność badań nad współczesną rodziną*, w: *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 25.

¹⁸ Por. tamże, s. 30.

¹⁹ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie podczas modlitwy niedzielnej* (30 I 1994), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 15(1994) nr 4, s. 37.

²⁰ Por. J. Szczepański, *Wychowanie i osobowość*, w: *Socjologowie o wychowaniu*, Warszawa 1974, s. 223-235.

²¹ Por. Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy św.* (Masłów, 3 VI 1991), s. 32.

²² Por. Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy św.* (Maastricht, 14 V 1985), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 6(1985) nr 1 nadzw., s. 16.

²³ Por. Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy św.* (Masłów, 3 VI 1991), s. 32; Tenże, *Przemówienie do uczestników VII Międzynarodowej Konferencji zorganizowanej przez Papieską Radę ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia* (20 XI 1993), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 15(1994) nr 1, s. 18-19.

²⁴ Por. Jan Paweł II, *Homilia podczas Liturgii Słowa dla rodzin* (Lubago, 5 VI 1992), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 13(1992) nr 8-9, s. 28-29.

²⁵ Przedmiotem nauk o środowisku jest otoczenie życiowe i jego wpływ na cechy poszczególnych organizmów, na zachowanie się i reakcje jednostek lub grup oraz wpływ na rozwój wychowawczy. S.Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, dz. cyt., s. 229.

²⁶ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie podczas spotkania z przedstawicielami ruchów „Pro vita”* (15 XI 1991), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 13(1992) nr 2, s. 13.

²⁷ Zob. J. Kupny, *Antropologiczne podstawy nauczania społecznego Jana Pawła II*, Opole 1994, s. 83; Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy św.* (Managua, 7 II 1996), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 17(1996) nr 5, s. 24.

²⁸ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie podczas spotkania z młodymi małżeństwami i ich dziećmi* (Sainte-Anne d'Auray, 20 IX 1996), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 17(1996) nr 11-12, s. 27.

²⁹ Por. Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy św.* (12 XII 1995), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 17(1996) nr 2, s. 15-17. Dziecko w rodzinie wchodzi w skomplikowany układ odniesień osobowych. Układ ten jest tym bogatszy im liczniejsza jest rodzina. Istnieje wzór obrazujący narastanie relacji rodzinnych w związku z powiększeniem struktury rodziny $x = y2-y$; 2; gdzie x = liczba relacji, y = liczba członków. Por. J. H. Bossard, *The Sociology of Child Development*, New York 1948, s. 45.

³⁰ Por. *List do Rodzin*, 15.

³¹ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie podczas spotkania z młodymi małżeństwami i ich dziećmi* (Sainte-Anne d'Auray, 20 IX 1996), s. 26-27.

³² Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy św.* (Rzym, 9 X 1994), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 15(1994) nr 12, s. 26.

³³ Prawdę tę podkreślił już Papież Pius XI w encyklice *Divini illius Magistri* (31 XII 1929), Warszawa 1930.

³⁴ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie podczas modlitwy niedzielnej* (4 II 1996), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 17(1996) nr 4, s. 60-61; tenże, *Przemówienie do biskupów francuskich przybyłych „ad limina Apostolorum”* (23 III 1982), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 3(1982) nr 4, s. 11; Zob. J. Korycki, *„Familiaris Consortio” w kontekście deklaracji o wychowaniu chrześcijańskim*, w: *Wychowanie do miłości*, Warszawa 1987, s. 154-160.

³⁵ *List do Rodzin*, 16.

³⁶ Zob. H. Misztal, *Wolność religijna i jej gwarancje prawne*, w: *Prawo wyznaniowe III Rzeczypospolitej*, Lublin 1999, s. 46-51.

³⁷ Por. Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy św.* (Wrocław, 21 VI 1983), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 4(1983) nr II nadzwyczajny, s. 7; *I Instrukcja Episkopatu Polski dla duchowieństwa o przygotowaniu wiernych do sakramentu małżeństwa i o duszpasterstwie rodzin* (12 II 1969) mówi o tym, że małżonkowie i rodzice są nie tylko przedmiotem chrześcijańskiego wychowania rodzinnego, ale także podmiotem. Dokument mówi o tym, aby duszpasterstwo rodzin, a więc zbawcza posługa Kościoła wobec rodziny wspomagała małżonków poprzez: katechizację, sakramenty pokuty i Eucharystię, a także poradnictwo. Por. tamże. III. 1, 2; IV. 2, w: *Dokumenty duszpastersko-liturgiczne Episkopatu Polski 1966-1993*, Lublin 1994.

³⁸ Por. Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy św.* (Gorycja, 2 V 1992), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 13(1992) nr 6, s. 20.

³⁹ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie podczas modlitwy niedzielnej* (9 VII 1995), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 16(1995) nr 8-9, s. 23.

⁴⁰ Jan Paweł II, *Przemówienie do włókniarek z zakładów „UNIONTEX”* (Łódź, 13 VI 1987), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 1987) nr 5 bis, s. 13.

⁴¹ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie podczas audiencji generalnej* (20 VII 1994), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 15(1994) nr 9-10, s. 26.

⁴² Por. Jan Paweł II, *Przemówienie podczas modlitwy niedzielnej* (16 VII 1995), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 16(1995) nr 10, s. 52; Tenże, *Przemówienie podczas modlitwy niedzielnej* (23 VII 1995), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 16(1995) nr 10, s. 52.

⁴³ Zob. W. Półtawska, *Dziecko owocem miłości*, w: *Miłość – Matężństwo – Rodzina*, dz. cyt., s. 326-332.

⁴⁴ Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy św.* (Brooklyn, 6 X 1995), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 17(1996) nr 1, s. 17; tenże, *Przemówienie do włóknianek z zakładów „UNIONTEX”* (Łódź, 13 VI 1987), s. 13.

⁴⁵ Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy św.* (Nairobi, 19 IX 1995), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 16(1995) nr 11-12, s. 30; por. tenże, *Homilia podczas Mszy św.* (Perth, 30 XI 1987), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 8(1987) nr 4, s. 29.

⁴⁶ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie do uczestników III Międzynarodowego Kongresu do spraw Rodziny* (30 X 1978), w: *Nauczanie papieskie. Rok 1978*, t. 1, Poznań-Warszawa 1987, s. 35.

⁴⁷ Por. FC 44; Zob. T. Kukołowicz, A. Hołody, *Dom rodzinny*, w: *Rodzina wychowuje. Wybrane zagadnienia*, Stalowa Woła 1996, s. 31-35.

⁴⁸ Zob. SRS 17.

⁴⁹ Por. *List do Rodzin*, 17.

⁵⁰ Por. Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy św.* (Fabriano, 19 III 1991), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 12(1991) nr 2-3, s. 43.

⁵¹ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie podczas modlitwy niedzielnej* (12 I 1994), „L'Osserv. Rom.” (pol.) 15(1994) nr 1, s. 23-24.

⁵² Zob. E. Fert, *Wychowanie do czystości w nauczaniu Jana Pawła II*, Kielce 1998, s. 53-59.